

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ
KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER AL-FARABI

*Мархабат Тоғанұлы
Тоғановтың туғанына*

80 жыл

Қазақ тіл білімі ғылымының дамуына зор үлес қосқан
көрнекті тілші-ғалым, филология ғылымдарының докторы,
профессор **МАРХАБАТ ТОМАНҰЛЫ ТОМАНОВТЫҢ**
туғанына 80 жыл толуына орай өткізілетін
«Филологияның қазіргі кезеңдегі басымдықтары: дәстүрі мен болашағы»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция

Алматы, 20 ақпан 2012 жыл

Международная научно-теоретическая конференция
«Современные тренды филологии: истоки и перспективы»,
посвященная 80-летию со дня рождения
известного языковеда-тюрколога,
доктора филологических наук, профессора
ТОМАНОВА МАРХАБАТА ТОМАНОВИЧА

Алматы, 20 февраля 2012 года

International scientifically-theoretical conference
"Modern trends of philology: origins and prospects",
devoted to 80-year of birth
of the famous linguist-specialist in Turkic philology
TOMANOV MARHABAT TOMANOVICH

Almaty, February 20, 2012

I ТОМ

Қалиұлы Б. Қазақ тілінің байырғы түбірлері	135
Мансұров Б. Б. Хадис ғылымының қалыптасу тарихы мен этнолингвистикалық сипаты	138
Палтөре Ы. М. Құран мәтініндегі «Алла» (الله) сөзінің Абай шығармаларындағы қолданысы мен синонимдері туралы	142
Сағындықұлы Б. Түркі тілдеріндегі сына дауыссыздар мен сына дауыстылар	145
Сағындықұлы Б. Түркі тілдеріндегі түпкітек (архетип) дыбыстардың даму кезеңдері	150
Сәдуақасұлы Ж. Сәдуақасова Г. Қ. Жалайыридың «Тауриғындағы» сөйлемді жайылмаландырушы мүшелер көрінісі	155
Тасымов А. Профессор Мархабат Томанов – қазақ тілі білімінің майталманы	159
Тәшімбай С. Қ. Тарихи жазба ескерткіштеріне және қазақ тіліне ортақ лексикалық бірліктер жайында	161
Шойбекова Ғ.Б. М. Томановтың тіл тарихы жөніндегі ойлары	164
Өтемісова Г. Қазақ тіліндегі көнерген аталымдардың метафоралануы (Ерімбет пен Нұртуған шығармалары бойынша)	168

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ МӘРТЕБЕСІ ЖӘНЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ТІЛДІК ДАЙЫНДЫҒЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР

Ақбұзауова Б. Мемлекеттік тілде ғылыми стильдің академиялық түрлерін жазуды меңгерту	174
Акимбекова Г.Ш. Мемлекеттік тілді оқытудағы инновациялық әдіс және «ұлығау» мәдени-лингвистикалық жоба	177
Әміров Ә.Ж. Н.Төрекұлұлы және терминология мәселелері	180
Балабекова Қ.Ш. Сөз тіркестерін ірілендіріп оқыту	182
Бураханова Қ.С., Жақсыбаева Э.О. Қазақ тілін кәсіби мәтін арқылы меңгерту жолдары	185
Доскеева Б.Ж. Бұйрық рай тұлғалары туралы	187
Жусанбаева С. Педагогикалық технология туралы	191
Никамбаева С.С. Чтение - является неотъемлемой частью обучающего процесса	194
Turumbetova L.A., Grebenshikova N.Y. Some innovative ways of teaching speaking	196

КӨРКЕМ АУДАРМА ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ ПОЭТИКАСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Алдашева А. Ұлттық-мәдени мазмұнға ие мәтіндердің аударылуы туралы	200
Азизова А. Қ. Жұмаділовтің романдарының тарихилығы	203
Баянбаева Ж. Поэзиялық аударма мәселелері (Иран-Ғайыптың өлеңдері мысалында)	206
Дәркенбаева Ғ.Қ. Сегіз серінінің ерлігі мен батырлық шығармалары	210
Ғалиева Ә. Абайдың «Қарасөздеріндегі» «ақыл» концептісі және оның орысша-ағылшынша сәйкестіктері.	214
Мухитдинов Р.С. Арабша-қазақша екі тілді сөздік түзу мәселесі	218
Нүрәділ Н. С. Мұқановтың хаттары	221
Самедова Д. Пословицы поговорки: сравнительный анализ азербайджанских и английских пословиц	224
Тауасарова А. Драматургиядағы кейіпкер тілі мен көрермен диалогы	226
Таттимбетова К.О.Төлеу Көбдіков лирикасындағы тарихи оқиғалардың көрінісі	231

- II -

ӘЛЕМ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ

Салқынбай А.Б. Тіл тарихын зерттеген кемел ғалым	235
Авакова Р.А. Түркі тілдеріндегі «ақ/қара» антиномиясы	239
Naciye Yıldız. Göçebe türk medeniyetinin ortak mirası: Korkut ata kitabı	243
Арслан М. Günümüzde Türkoloji Biliminin Rusya'daki Durumu: Bilimsel Paradigma Değişimine Doğru	246
Шойбекова Ғ.Б. М. Томановтың тіл тарихы жөніндегі ойлары	251
Андабаева Д.А. Фразеосочетание – особый раздел языкознания	256
Ысқақұлы Д. Түркі халықтарының ортақ әдебиет тарихын зерттеудің өзекті мәселелері	258
Егізбаева Н.Ж. Қазақ және түркі тілдеріндегі морфонологиялық дыбыс алмасулар	261
Қалиев А.Қ. Түрік тілінің дыбыстық жүйесіне қысқаша сипаттама	264
Құлжанова Б.Р. Түркологиялық еңбектерде зат есімнің зерттелуі	267
Өмірбекова М.Ш. Көшпенділер мәдениетіндегі таңбалық жүйенің типологиясы	269
Рысбаева Г. Түркі халқының мәдени-рухани мұралары	274

ТҮРКОЛОГИЯЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРДЕ ЗАТ ЕСІМНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Б.Р. Құлжанова,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф.ғ.к.

Тіл білімінде сөздік құрамдағы барлық сөздерді лексика-грамматикалық топтарға бөліп, топтастыру әдісі бар. Бұлай айырып-ажыратудың мақсаты жөнінде грамматика теориясының білгір маманының бірі О.П. Суник [1, 9-10 бб.] былай деп жазады: «Сөз таптарының жалпы теориясы таза грамматикалық міндеттерді шешу үшін және, ең алдымен, өмір сүріп отырған тілдердің толық мәнді грамматикалары мен оқулық ретіндегі грамматикаларын жасау үшін, көптеген тілдерге тән, қысқаша ортақ жайларды да, әрбір жеке тілдің өзіндік бейнесін, өзіндік табиғатын, оның грамматикалық құрылысын сипаттайтын ерекшеліктерді де бірдей орынды ескеретін грамматикаларды жасау үшін қажет» [Аударма К. Ахановтікі: 2, 355 б.]. Ғылыми жұртшылық мойындаған осы сияқты ғалымдарды басшылыққа ала отырып, біз де XI-XII ғасырлардан келіп жеткен түркі жазба әдебиеті еңбектері – «Кутадғу билиг» пен «Ғибат-ул хақайиқ» ескерткіштері тілінде түбір немесе негіз қалпында ұшырасатын зат есімдерді бөліп алып, фонетика-морфологиялық, семантикалық тұрғыдан қарастырдық.

Тілші-ғалым А. Ысқақов атап көрсеткеніндей: «Зат деген ұғым күнделікті өмірде кездесетін әдеттегі сөздерді ғана емес, табиғат пен қоғамдық өмірде ұшырасатын сан алуан құбылыстар мен оқиғаларды, құбылыстар мен түсініктерді толық қамтиды» [3, 141 б.]. Тіл-тілде лексикалық құрамы бай, грамматикалық құрылысы күрделі сөз табы зат есім болып есептеледі. Ол есімдердің өз ішінде де дербес қолданылады. Басқа есімдер зат есімнің айналасына топталып, оған қатысты ғана айтылады.

Зат есім, әсіресе, семантикалық жағынан аса үлкен категория. Зат есім тобына енетін сөздердің барлығы бірдей заттық ұғымды білдіргенімен, бұларды іштей ажыратып талдағанда мағыналық-ұғымдық жағынан сала-салаға бөлініп кетеді: нақтылық және абстрактілік, жалпылық және жалқылық, даралық және жинақтылық, жекелік және топтық сияқты семантикалық категорияларды да қамтиды [4, 45-54 бб.]. Заттың сын-сипатын білдіретін немесе оның өзіндік ерекшеліктерін нақтылай түсетін, әсірелеу, бейнелеу қабілетімен сезімге әсер ете алатын топтары да бар. Барлық зат есімдер 1) адам атаулары, 2) адамнан өзге жануарлар мен заттардың атаулары болып екіге бөлінеді. Мұның алғашқысын А. Ысқақов *адамзат* есімдері, соңғысын *ғаламзат* есімдері деп атаған [3, 144-145 бб.].

Зат есімнің грамматикалық жағынан да өзіне тән ерекшеліктері көп. Зат есімге тән қасиет – мағынасы бір өзгеріске ұшырамай-ақ көптеледі, септеледі, тәуелденеді, кейде жіктеледі. «Зат есімдер тұлғалық құрамы жағынан 1) *жалаң сөздер*, 2) *күрделі сөздер* болып екі топқа жіктеледі. Жалаң сөздер іштей *түбір сөз* және *туынды сөз* болып бөлінсе, күрделі сөздер *біріккен сөз*, *кіріккен сөз*, *қос сөз*, *қысқарған сөз* болып топ-топқа бөлінеді» [3, 90-91 бб.].

Зат есім сөйлемде атау тұлғада тұрып *бастауыш*, атау мен іліктен басқа септіктердің бірінде тұрып *анықтауыш* болады. Қандай сөзбен тіркесуіне және қай орында тұруына қарай *анықтауыш* та, *сынықтауыш* та, *баяндауыш* та болады. Сөйлем құрамында үнемі бастауыш қызметінде жұмсалып, яғни айтылатын ойдың иесін білдіріп, басқа сөздерге тәуелсіз қолдану зат есімдерді дербес, тәуелсіз қолданылатын сөз ретінде қалыптасуына мүмкіндік жасады [5, 34 б.].

Қазақ тілі тарихын түркі тілдері тарихынан бөліп алып қарастыруға болмайды. Дереккөздер – Орхон-Енисей, көне ұйғыр жазба ескерткіштері, орта ғасырлық араб, парсы, түркі ғалымдарының еңбектері және ХУІІІ ғасырдан бергі Батыс Еуропа мен орыс ғалымдарының зерттеулері туралы академик А.Н. Кононовтың «История изучения тюркских языков в России» атты кітабында толық мағлұмат беріледі [6, 215-242 бб.]. Бұдан кейін орыс түркологтарының орыс тілінде жазған грамматикалары туралы Т. Кордабаев «Түркология және қазақ тіл білімі» атты еңбегінде баяндап береді [7, 114-117 бб.]. Бірақ «ол еңбектерде жеке сөздердің құрамы мен олардың қандай жұрнақтар арқылы жасалатыны, әр түрлі жалғаулар арқылы қалай түрленетіні сияқты мәселелер ғана қамтылып, ол сөздердің неліктен белгілі бір сөз табына жататындығы, сөз таптарының неліктен жеке сөз табы болып табылатындығы, олардың өзіндік лексика-грамматикалық сипаттары қандай деген сияқты күрделі теориялық мәселелер қамтылмаған болатын» [8, 71 б.]. Қысқасы, «қазақ тілін зерттеген орыс түркологтарының ешқайсысы да қазақ тіліндегі сөздерді тапқа бөлгенде қандай принципті басшылыққа аламыз деген сұрауды қойған да, оған жауап берген де жоқ» [7, 116 б.]. Ол еңбектердің барлығы да сипаттау дәрежесінде болып, күрделі теориялық мәселелерді шеше алмады.